

LECTORALE REDE
LECTORAAT INTEGRALE VEILIGHEID
EXPERTISECENTRUM VEILIGHEID
AVANS HOGESCHOOL TE 'S-HERTOGENBOSCH

INTEGRALE VEILIGHEID ALS REFLEXIEVE PRAKTIJK

UITGESPROKEN
WOENSDAG 13 APRIL 2011

Sjaak Khonraad

Geacht College van Bestuur, dames en heren,

Het uitspreken van de lectorale rede is een plechtigheid, die in de korte tijd dat het lectoraat bestaat, behoorlijk aan betekenis heeft gewonnen. Ze biedt de jonge – of iets minder jonge – lector niet alleen de gelegenheid om zijn nieuwe ambt officieel te aanvaarden, maar ook – en vooral – om op hoofdpunten uit te dragen, en te expliciteren, wat zijn opvattingen en plannen voor de toekomst zijn. Dit ten overstaan van een breed, gemêleerd publiek: professionals uit het werkveld, directies, docenten, collega lectoren en onderzoekers, maar ook studenten van het (hoger) beroepsonderwijs en de wetenschap.

Voor die boodschap is drie kwartier beschikbaar. Die beperkte tijd dwingt tot keuzes, inperking van thema's en woorden, en inleveren van nuances – eigenschappen, die niet elke lector gegeven zijn. Ook mij niet.

Gelukkig kan ik terugvallen op de inleidingen en de workshops, eerder vanmiddag, die een goed beeld geven van waar 'mijn' Lectoraat voor staat. Bovendien mag ik verwijzen naar een binnenkort te verschijnen boek, waarin collega's van de Kenniskring en ik nader ingaan op de verschillende thema's, die ik vandaag slechts kan aanstippen; thema's die de komende jaren, in aparte publicaties, verder worden uitgediept.

Het menu dat ik u voorschotel, is als volgt. Zoals de workshops al lieten zien, richten wij ons vanuit het Lectoraat op een boeiend, maar tegelijkertijd weerbarstig domein: de rafelrand van onze samenleving – een gebied waar niet iedere professional zich even prettig, laat staan thuis voelt. Het lijkt me goed eerst toe te lichten wat ik onder die rafelrand versta en wat de relatie is met integrale veiligheid.

Vervolgens zal ik ingaan op wat het betekent om in die rafelrand te werken. Ik hoop te laten zien dat dat werk spannend is en aantrekkelijk, maar ook zo zijn kwetsbare momenten kent en hoge eisen stelt aan het professionele vakmanschap.

Ik zal een onderzoekmodel presenteren, dat de professional kan helpen om in het permanente krachtenspel, waarin hij of zij verkeert, overeind te blijven – een onderzoeksmodel waar de meesten van u in de workshops al kennis mee hebben kunnen maken.

Minstens zo belangrijk is, dat de professional, wiens voornaamste gereedschap zijn of haar eigen persoon is, zijn eigen positie, handelen en denken achter dat handelen kent – reflexief in zijn werk staat. Daar zal ik, in vervolg op hetgeen Collegelid van Kalmthout daarover gezegd heeft, een paar zinnen aan wijden.

Tenslotte presenteer ik een aantal, wat ik noem, punten aan de horizon: de keuzes die ik vanuit het Lectoraat maak voor de komende jaren. Ik rond af met een aantal uitleidende opmerkingen die passen binnen het protocol.

1. Nadere oriëntatie op het Lectoraat: de rafelrand in de context van de risicomaatschappij

In zijn vuistdikke studie *Overvloed en onbehagen* schetst de Britse historicus Simon Schama het wordingsproces van de Nederlandse natie-staat in de Gouden Eeuw – ruwweg tussen 1560 en 1670. Schama gidst ons op boeiende wijze door een periode van ongekeerde welvaart, maar ook één van politieke en maatschappelijke onrust en strijd: ver weg, in de koloniën, en dichtbij: met de Engelsen, de Spanjaarden. En met elkaar: tussen religies – die vooral ideologisch waren – en tegen elite: de Adel. Strijd ook tegen het water en tegen ziektes, de *aqua fortis* (de alcohol), de *stygische vuren* (tabak), tegen de prostitutie, het vervagen van normen, waarden en tradities. En ja, ook toen al, economische onrust door speculatie en windhandel op de Beurs.

Gebeurtenissen, die bepalend zijn geweest voor de vorming van een eigen nationale identiteit, maar ze gingen gepaard met intense en breed beleefde gevoelens van onzekerheid en onveiligheid. En natuurlijk met het aanwijzen van zondebokken.

Natuurlijk gaat de vergelijking op tal van punten mank. Maar de parallel is duidelijk. Wij maken thans, zo'n vier eeuwen later, dat samenspel van overvloed en onbehagen opnieuw door. Overvloed: we leven nog altijd in ongekeerde welvaart, leven gezonder langer – en als we het CPB mogen geloven, gelukkiger en veiliger dan ooit. Maar ook onbehagen: we zien ons aan het begin van de 21^e eeuw opnieuw gesteld voor ingrijpende veranderingen, bedreigingen en onzekerheden.

Processen, die leiden tot verwarring, onzekerheid en angst: zorgen om het milieu, de economie, groeiende afhankelijkheid van ingewikkelde 'expertsystemen', massamigratie, verwording van buurten en wijken, het vervagen van grenzen – letterlijk: de erosie van de natiestaat, en figuurlijk, van het formele en morele gezag – en *last but not least*, afnemend vertrouwen van mensen in zichzelf, in elkaar en in 'de ander'.

Dat het deels gaat om onbestemde angst (subjectieve veiligheid), die niet door 'objectieve feiten' wordt geschraagd, doet niets af aan de ernst van de situatie – of zoals Thomas ons al voorhield: "(..) *if men define their situations as real, they are real in their consequences*".

Waarmee ik maar wil zeggen: risico's en omgaan met risico's zijn van alle tijden. Toch ziet de Duitse socioloog Ulrich Beck belangrijke verschillen tussen 'oude' en 'moderne', hedendaagse risico's. Een van de belangrijkste is wel, dat allerlei gevaren het directe gevolg zijn van menselijk handelen, die in tijd, ruimte en sociaal letterlijk en figuurlijk niet meer te overzien zijn. Waar Beck op de kop af 25 jaar geleden nog naar Tsjernobil verwees, kennen we sinds kort een minstens even indrukwekkend voorbeeld, dat laat zien waartoe wetenschappelijke, technologische en economische rationaliteit kan leiden – en wat de gevolgen zijn als de natuur eenmaal terugslaat.

Niet alleen op technologisch gebied, ook op andere terreinen – sociaal, politiek, economisch, cultureel – staan we, in managementtermen, voor forse 'uitdagingen', die verder gaan dan de gevolgen van een economisch dip. Wat daarvan de gevolgen kunnen zijn, zien we, hoe kan het ook anders, terug in de *rafelrand* van onze samenleving.

Onder de rafelrand van de samenleving versta ik groepen, gezinnen, of individuen die in de marge van de samenleving verkeren; vaak in wijken en buurten, waar ‘van oudsher’ allerlei ‘groei- en krimppijnen van het moderniseringsproces’ toch al samenkomen en elkaar versterken: langdurige werkloosheid en armoede, schooluitval, migratie en verkleuring, criminaliteit en geweld, een slecht imago, uitzichtloosheid, ‘gefnuikte waardigheid’ en ‘andere gaten in de sociale ozonlaag’. Processen die extra worden gevoeld, naarmate allerlei vormen van statelijke zorg worden teruggetrokken, of anderszins onbereikbaar worden.

In die omgevingen vinden we, binnen Beck’s concept van de *risicomaatschappij*, *risicodragers* bij uitstek: mensen of groepen die overtuigd raken – of al zijn geraakt – dat de overheid, als puntje bij paaltje komt, niet meer in staat is, en ook niet meer bereid, om een antwoord te formuleren op hun kleine en grote noden. Zij voelen zich tweederangs burgers, in de steek gelaten en op zichzelf teruggeworpen.

Voor velen betekent dat: permanent positie moeten kiezen en handelen tussen allerlei krachten en claims, die elkaar soms versterken, soms overlappen, soms strijdig zijn met elkaar:

- de reguliere samenleving en de overheid, die er, alle liefdesbetuigingen, inzet in geld, middelen en mensen ten spijt, maar niet in slaagt de aansluiting met mensen aan de onderkant te vinden;
- die andere wereld, die van de criminaliteit, die afschrikt, maar tegelijkertijd ook zo zijn aantrekkelijke kanten heeft: inkomen, zingeving, status;
- en dan is er, met name, maar zeker niet alleen bij allochtonen: de eigen cultuur/gemeenschap, met ook zo zijn eigen normen, betekenissen en machtsrelaties.

Voor diegenen die in deze contexten verkeren, is het zaak om al die ontwikkelingen en krachten, die steeds ingewikkelder, diffuser en dynamischer worden, scherp in de gaten te houden en er vervolgens binnen te handelen.

In dat krachtenspel overeind blijven, maakt het leven, zoals Beck en Giddens dat noemen, tot een 'permanent reflexief project' van formaat: waar sta ik, wat kan ik, wat wil ik, wat zijn mijn mogelijkheden en hoe bereik ik dat?

In hoeverre betrokkenen er vervolgens in slagen hun sociale leven betekenisvol in te richten, is afhankelijk van hun sociaal, economisch, politiek en cultureel kapitaal. En dat kapitaal is niet bij iedereen even omvangrijk. Ik onderscheid ideaaltypisch de volgende categorieën.

Dwars door wijken en groepen heen zien we risicodragers in de vorm van *maatschappelijke drenkelingen*: tippelprostituees, verslaafden, sociaal geïsoleerden. En, in toenemende mate, de MOE-landers (Midden en Oost Europese migranten).

Risicodragers zijn ook de *scharrelaars*, die permanent in de weer zijn om hun korte termijn belangen na te jagen en een graantje mee te pikken van mogelijkheden die zich voordoen, respectievelijk door anderen worden gecreëerd.

Dat is dan vooral de dubieuze verdienste van die andere risicodragers: de *tough guys* – figuren die, zoals een respondent dat treffend duidde: 'het daglicht niet kunnen verdragen'.

Naarmate de overheid zich terugtrekt, krijgen – en nemen! – ze de ruimte om hun eigen oplossingen te zoeken: in het grijze, zwarte of criminele circuit . Of in de radicalisering.

Maar met name door hun toedoen evolueren bepaalde locaties (clubhuizen van de *Hells Angels*, woonwagenkampen) tot ‘vrijplaats’, waar van alles gebeurt en waar nauwelijks nog zicht op is – al was het maar, omdat niemand er nog durft te komen. Met alle gevolgen van dien voor de directe omgeving, maar uiteindelijk ook breder: voor de stabiliteit, de legitimiteit en uiteindelijk de kwaliteit van de samenleving.

Dit dan weer tot afgrijzen van de (nog altijd vele) ‘*goed willenden*’, die zich zo goed en zo kwaad als dat gaat, proberen te onttrekken aan wat zich om hen heen afspeelt. Hen rest vaak niet anders dan te schipperen en te slikken – soms letterlijk, getuige het vaak bovenmatige gebruik van allerlei kalmeringsmiddelen. Ze schreeuwen in alle stilte om optreden, maar voelen zich gehoord noch begrepen.

Aanvankelijk leken de autoriteiten niet goed raad te weten met dit soort situaties en toenemende vormen van ‘eigenrichting’. Maar sinds ‘Maastricht’ (de inval op woonwagenkamp *Vinkenslag*) lijkt het gedogen voorbij. De overheid toont zich vastberaden om in elk geval haar *formele* gezag te herstellen. Over de manier waarop dat gebeurt, bestaan wat mij betreft terecht twijfels en zorgen.

Hoe noodzakelijk een strenge(re) aanpak ook mag zijn, iedereen die ook maar enigszins bij de problematiek betrokken is, benadrukt het belang om ook te investeren in herstel van het sociale vertrouwen (in elkaar) en het politieke vertrouwen: de autoriteiten.

Dat vereist investeren, experimenteren met nieuwe werk- en sturingsprocessen en een afgewogen samenspel van maatregelen.

Dat wil zeggen maatregelen die niet, zoals nog te vaak gebeurt, los van of naast elkaar worden genomen, maar complementair aan elkaar...

In een van de probleemwijken had het welzijnswerk bedacht dat het voor de sociale binding en de ontlading na allerlei gedoe in de wijk, goed zou zijn om een wijkfeest te organiseren. Het weer was goed, de animo groot. Intussen had de politie bedacht dat het goed zou zijn, om te laten zien dat het niet bij eenmalig optreden zou blijven, om een grootscheepse controle te doen. Die werd op dezelfde dag gepland...

Die samenhang kan aan de hand van het volgende schema inzichtelijk worden gemaakt – een schema, dat zijn weg intussen heeft gevonden, binnen en buiten het Lectoraat.

Door de begrippen *hard/repressief* (gericht op herstel van het formele gezag) en *zacht/preventief* (gericht en gebaseerd op herstel van moreel gezag en vertrouwen) op de horizontale lijn te plaatsen, en op de verticale lijn fysieke tegenover sociale (agogische) inzet, ontstaan vier beleidskwadranten, waar de uiteenlopende maatregelen en voorzieningen kunnen worden 'ingetekend'. Op de dia achter mij ziet u een aantal maatregelen ingetekend – u vindt ze ook in het boekje dat u aanstands uitgereikt krijgt. Laat ik er een paar uitlichten.

Zo heeft het weinig zin om een aparte tippelzone in te richten, als er niet meteen toezicht is op illegaal tippelen in de oude woonwijk. Op het mo-

ment dat wordt geïnvesteerd in projecten die toeleiden naar de arbeidsmarkt voor probleemjongeren is de kans van slagen groter als tegelijkertijd ‘vluchtwegen’ in de criminaliteit worden afgesloten of minder aantrekkelijk gemaakt, door daar strenger tegen op te treden.

Omgekeerd heeft het weinig effect om alleen maar hard op te treden als geen alternatieven geboden worden om weer ‘op het rechte pad te komen’. Opschonen van straten, stegen en tuinen zal slechts tijdelijk effect hebben als er vervolgens niet wordt opgetreden tegen overtredders....

Het rastermodel laat niet alleen de interdependentie tussen *beleidsdomeinen* zien, maar ook die van de verschillende professionaliteiten/ professionals. Dan blijkt meteen hoezeer integrale veiligheid niet – niet meer – het unieke domein is van ‘traditionele’ partijen als politie en justitie, reclassering of van veiligheidskundigen, maar van alle professionals: ook die van het opbouwwerk, de maatschappelijk werker, de onderwijzer, ja, veiligheid in wijken, buurten en groepen is zelfs het domein van de pastoor en de imam!!

De veiligheidskundige is dan vooral de *allrounder*, de verbinder en de makelaar, in de breedte actief tussen verschillende werksoorten – die op hun beurt vooral specifiek op hun eigen (deel) terrein en vanuit hun specifieke kennis en kunde hun inbreng leveren – vergelijkbaar met de architect en de vaklui (metselaar, schilder, timmerman, stukadoor) die met elkaar een huis bouwen. Waarmee we zijn aanbeland bij het tweede thema van mijn betoog...

2. De professional in de rafelrand

Het schema onderstreept één van de professionele voorwaarden, die collega Wouter Stol in zijn *Basisboek* stelt aan veiligheidskundigen, maar die wat mij betreft geldt voor *alle* professionals, die met leefbaarheid en veiligheid van doen hebben: de voorwaarde van *interdisciplinariteit* – problemen vanuit verschillende aanliegroutes te benaderen, maar ook in staat zijn en bereid om met andere werksoorten samen te werken.

Stol stelt nog drie andere voorwaarden aan professioneel handelen, die ik hier graag aanhaal:

- kunnen *reduceren zonder reductionistisch te worden*, dat wil zeggen: bereid zijn en in staat de ‘volheid’ en complexiteit van een probleem te (door)zien, maar tegelijkertijd terug te kunnen brengen tot beleidsmatig hanteerbare proporties;
- *een onderzoekende houding* hebben: geduld en discipline kunnen opbrengen, maar ook over de noodzakelijke *skills* beschikken, om een probleem zorgvuldig te analyseren en niet meteen in oplossingen te denken;
- *(zelf)reflexief zijn*: dat wil zeggen, het vermogen hebben om de eigen opvattingen, vanzelfsprekendheden, keuzes en het eigen handelen kritisch tegen het licht te houden.

Als we de positie van de individuele professional ‘uitvergroten’, zien we dat die op meerdere ‘speelvelden’ acteert; velden met hun eigen logica’s, die deels strijdig zijn, deels overlappen, deels contrair zijn aan elkaar:

1. het veld: de cliënten, de wijk, de buurt, de doelgroep. Dat veld is meestal ingewikkeld, complex, veeleisend, soms onbereikbaar, altijd risicovol: inhoudelijk, politiek en soms fysiek;
2. de ketenpartners, die vaak de ruimte, de vaardigheden noch de routine hebben om samen te werken: ze verstaan elkaars taal niet, voelen zich opgesloten in instellingsbelangen, regels en protocollen;
3. de eigen organisatie, waarbij de uitvoerende, zoals Tops over frontlijnsturing treffend stelt, permanent moet schakelen tussen de beweeglijke logica in het veld en de vaak statische bureaucratische logica van de instelling – die meestal aan het langste eindje trekt;
4. en dan is er (moet ik fluisterend zeggen) nog zoiets als het thuisfront: een veld dat formeel buiten het werkveld hoort, maar in het denken en handelen van de professional wel degelijk mee speelt: het privé leven.

Met alle mitsen en maren waar het gaat om causaliteit: een indrukwekkend voorbeeld kreeg ik aangereikt door een voormalig lid van een AT. Die afkorting staat voor Arrestatie Team – (vooral) mannen, die speciaal getraind zijn en toegerust voor ‘zware gevallen’. Gevaarlijk werk dus. De afkorting kende ik, maar niet de variant die deze agent er aan gaf: Alimentatie Team! Van de 21 teamleden bleek meer dan helft gescheiden. Lidmaatschap aan deze elite-eenheid, want dat is het, en alle spanningen en ontberingen die er aan kleven, lijken ‘thuis’ lastig uit te leggen....

Om in dit conglomeraat van claims weerbaar, representatief, aanspreekbaar te blijven, moet de professional, in de terminologie van collega Bas Vogelvang, een *sterk verhaal* hebben.

En – ik zeg het met liefde en respect – dat verhaal is er niet altijd. Of het is in elk geval niet altijd merkbaar.

Hoewel sommige professionals zich, door jarenlange omgang en ervaring, zo ongeveer hebben ontwikkeld tot ‘wandelende encyclopedieën’, blijven anderen nogal eens steken in globale analyses, algemene beelden en inschattingen – met navenante gevolgen voor de effectiviteit en legitimiteit van hun handelen.

Wat mij betreft is hun verhaal pas sterk, als er een *geëxpliciteerde visie* uit spreekt, die getuigt van *AMORE*, maar ook *SMART* is. Dat wil zeggen, een conceptueel kader, waarin idealen en vergezichten worden verbonden aan concrete doelen voor de middellange termijn.

Recht doen aan de feitelijke situatie, betekent dat feitelijk bestaande verschillen (tussen bewoners, tussen instellingen) voluit worden meegenomen bij het ontwikkelen en uitvoeren van plannen en maatregelen. Zie mijn typologie.

Die visie blijft niet beperkt tot het veld (de buurt, de doelgroep), maar behelst ook – minstens even doorwrocht uitgewerkt – de positie, de rol, de inbreng en de mogelijkheden van de ketenpartners en de eigen organisatie.

Een sterk verhaal is, ten tweede gebaseerd op *feitelijke kennis*: over het veld (bewoners, de doelgroep), maar ook informatie *van* de meest betrokkenen – vaak ook de meest deskundige partij: de bewoners, of de doelgroep zelf. En kennis *over* en *vanuit* de ketenpartners: hun doelen, belang, positie, hun inzet en hun problemen daarbij.

Een sterk verhaal tenslotte omvat ook een scherpe analyse van de eigen rol en de eigen vaardigheden, attitudes en competenties.

Over die zelfkritische kwaliteiten kom ik nog te spreken. Voor het ontwikkelen van kennis moet de professional beschikken over de juiste *tools* – kunnen kiezen uit de juiste methoden en technieken – die kunnen helpen om, zoals Tops dat treffend formuleert, tot ‘geïnformeerde keuzes’ te komen. En, voeg ik toe, tot overwogen handelen.

In dat verlengde kan (exemplarisch) handelingsonderzoek, zoals dat door mijn leermeester Harrie Coenen is uitgewerkt, goede diensten verlenen.

3. De professional: onderzoekend handelen, handelend onderzoeken

Laat ik vooropstellen – zou ik anders kunnen? – ook ik juich toe dat onderzoek een voorname plek heeft toegewezen gekregen binnen het HBO. Maar voorwaarde wat mij betreft is dat dat onderzoek nauw verbonden is met de praktijk: integraal en expliciet bestanddeel uitmaakt van, en bijdraagt aan het handelingsrepertoire van de (aanstaande) professional. En dat is, zover ik kan zien, nog lang niet altijd het geval.

Hier wreekt zich een vooroordeel over wat onder sociale wetenschap en gamma-onderzoek verstaan moet worden. Een vooroordeel dat ik bij veel studenten en zelfs docenten terugzie. Daarin worden onderzoek en wetenschap, in lijn met de orthodoxe consensus, synoniem verklaard aan de positivistische, natuurwetenschappelijke mores. Een opvatting, waarin begrippen als objectiviteit, waardevrijheid, generaliseerbaarheid, distantie en streven naar nomologie centrale begrippen vormen.

Zonder mij uit te laten over de ambities en de kwaliteit van onderzoek vanuit het HBO, durf ik wel zover te gaan dat wij onze HBO studenten mogelijk onbedoeld op het verkeerde been zetten. Zij worden immers bevestigd in hun idee – of op zijn minst niet tegengesproken – dat onderzoek weliswaar *formeel* een belangrijk onderdeel van hun studie vormt, maar *de facto* toch goeddeels *naast* hun opleiding staat.

En eenmaal afgestudeerd, zullen zij onderzoek blijven zien als het primaire domein van professionele wetenschappers – iets, waar zij zelf beter van weg kunnen blijven.

En minstens zo belangrijk: ook docenten zullen onderzoek blijven beschouwen als iets *naast* hun onderwijs, en niet als integraal onderdeel ervan.

Ik deel de kritiek van diegenen die vinden dat het HBO niet is bedoeld om studenten tot professionele onderzoekers te kneden, maar *onderzoekende professionals* van hen te maken. Dat is bepaald geen diskwalificatie van het HBO. Ik zou bijna zeggen, integendeel! Onderzoek in het HBO is vooral instrumenteel: niet (slechts) bedoeld om te *weten*, maar vooral om er mee te *werken* – er zelf mee te werken. De vraag is of dat makkelijker is. Ik denk namelijk van niet....

(Exemplarisch) handelingsonderzoek heeft inmiddels zijn weg gevonden naar zeer uiteenlopende praktijken. De *workshops* waren daar voorbeelden van. Wat niet wegneemt, dat deze manier van onderzoek doen toch een wat vreemde eend in de wetenschappelijk bijt blijft.

Coenen is er naar mijn oordeel – en gelukkig voor hem: niet alleen het mijne – in geslaagd om handelingsonderzoek wetenschapstheoretisch te ‘borgen’ en aldus te ontdoen van een zeker naïef realisme, dat van oudsher nu eenmaal aan emancipatoir (actie)onderzoek kleeft.

Daarmee biedt Coenen behalve een wetenschappelijk gefundeerd alternatief voor traditioneel onderzoek, ook een model dat concrete handvatten biedt voor de onderzoekende professional.

Handelingsonderzoek kan worden getypeerd als een doorgaans langdurig, gezamenlijk zoek- en leerproces tussen onderzoeker en onderzochten, een proces van tegelijkertijd lerend handelen en handelend leren,

van kennis ontwikkelen over, maar ook verbeteren van de situatie op een bepaald veld en het vergroten van de handelingscompetenties van de onderzochten in hun dagelijkse (woon- leef of werk) situatie. Exemplarisch, omdat de bruikbaarheid van zowel de uitkomsten als het proces, dat daaraan vooraf gaat, bruikbaar kan zijn in andere situaties.

Nu zou ik een uitgebreid exposé kunnen geven over de achtergronden, wetenschapstheoretische en methodologische uitgangspunten en de kenmerken van (exemplarisch) handelingsonderzoek en op de zwakke plekken ervan – want die zijn er natuurlijk ook. Maar wees gerust: dat ga ik niet doen.

In plaats daarvan verwijs ik – opnieuw – naar de geschreven versie van mijn verhaal, die u straks krijgt aangereikt. Daarin laat ik aan de hand van een uitgebreide casus zien, wat exemplarisch handelingsonderzoek voor een onderzoekende professional concreet kan betekenen.

In het kort komt mijn verhaal er op neer, dat die professional, al onderzoekend, als een moderne Baron Von Münchhausen, de tijd neemt om, in een behoorlijk chaotische situatie, zijn positie en handelen scherp te krijgen. Daarvoor doorloopt hij, bijna als vanzelf, de verschillende fases van handelingsonderzoek:

- een oriëntatiefase, waarbij hij, op systematische wijze, vanuit een brede benadering en in nauwe interactie met de actoren – zijn medeonderzoekers – de bewoners in een wijk, bedrijven, ketenpartners en collega's, tot een gedeelde analyse probeert te komen van wat er speelt: wat de problemen zijn, de oorzaken, mogelijke oplossingsrichtingen en de voorwaarden. Maar ook en vooral: wat dat alles voor zijn eigen positie en handelen kan betekenen;

- ✚ dan volgt een, even zorgvuldige, terugkoppelfase, waarin hij zijn finale bevindingen ter beoordeling voorlegt aan diezelfde actoren, en met hen tot een beoordeling komt over welke activiteiten acuut, noodzakelijk of belangrijk zijn, en wat ieders rol is om tot verbetering van de situatie te komen;
- ✚ tenslotte is er de implementatiefase, waarin hij als professional mede verantwoordelijk is voor de uitvoering van de plannen en zo de situatie te verbeteren, maar onderwijl nauwkeurig – onderzoeksmatig – reflecteert op de ontwikkelingen, maar ook – minstens zo belangrijk – op zijn eigen rol, keuzes en handelen.

Uit de casus zal blijken dat de traditionele methoden en technieken, met name in de eerste fase, net zo belangrijk zijn als in ‘traditioneel onderzoek’, en dus beheerst en geleerd moeten worden: interviewen, participerende observatie, deskstudie, maar ook van kwantitatieve onderzoeksstrategieën.

Maar waar het in het regulier onderzoek, met de presentatie van conclusies en aanbevelingen, doorgaans ophoudt, wordt het hier voor de onderzoekende professional pas echt interessant.

Binnen exemplarisch handelingsonderzoek krijgen begrippen als objectiviteit en validiteit een andere betekenis. Objectiviteit wordt verruild voor intersubjectiviteit: als de respondenten en de onderzoeker tot de conclusie komen dat zij wellicht niet ‘de waarheid’ hebben gevonden, maar wel een waarheid waar zij zich in herkennen en waarmee ze verder uit de voeten kunnen, dan is al heel veel bereikt.

En generaliseerbaarheid maakt plaats voor exemplarisch leren: we weten niet alleen inhoudelijk meer, maar we weten ook meer over hoe het probleem aan te pakken.

En we weten meer over de eigen rol, de eigen kracht en de eigen kwetsbare kanten; kennis die in een nieuwe setting kan worden meegenomen. Dat geldt voor de professional en dat geldt voor zijn medeonderzoekers: zij hebben geleerd – over de wijk en over zichzelf - en kunnen die kennis in beginsel in andere situaties toepassen.

4. Integrale Veiligheid als reflexieve praktijk

Ik kom nu bij het vierde thema van mijn betoog: de reflexieve professional. Laat ik daarvoor eerst ingaan het begrip 'reflectie'.

In zekere zin geldt daarvoor hetzelfde als voor '*integrale veiligheid*': er is zoveel over te zeggen – er is al veel over gezegd. Eén ding staat vast, zoals collega Geenen ook in haar boek '*Reflecteren, leren van je ervaringen*' ook benadrukt: reflecteren is beduidend omvattender is dan 'nadenken over' of 'puzzelen met' ervaringen: wat gebeurde er, wat deed ik, deed ik het goed, wat moet ik voortaan anders doen? Hoe zinnig ook, Argyris duidt dit soort overpeinzingen als *single loop reflectie*.

Double loop reflectie gaat al verder: daarbij is de aandacht gericht op achterliggende intenties, opvattingen en denkkaders – doe ik het *goede*? *Triple loop reflectie* tenslotte is de 'hoogste', maar meteen ook de meest confronterende vorm van reflectie, gericht op dieper liggende motieven, mens- en maatschappijbeelden: doe ik, wat ik doe, om de goede redenen?

In de literatuur wordt reflecteren nogal eens uitgelegd als een specifieke activiteit, iets waar je 'speciaal voor moet gaan zitten': in een cursus, door opdrachten, in een functioneringsgesprek.

Misverstand, meent Giddens: mensen reflecteren permanent (!) op hun handelen, sterker, "(..) niets behoort meer tot de kern en is meer kenmerkend voor het menselijk leven, dan het reflexieve toezicht op het eigen gedrag". Waarmee Giddens maar wil zeggen: mensen zijn permanent in de weer om hun positie, mogelijkheden, motieven en oordeel te herover-

wegen en bij te sturen. Zij maken permanent de balans op en handelen daarnaar.

Die reflectie, benadrukt Giddens, speelt zich echter, normaal gesproken, af op het niveau van het *praktisch bewustzijn*, dat wil zeggen, in het alledaagse, goeddeels *routinematige* handelen – *reflectie in action*.

Een voorbeeld van wat Giddens bedoelt bent u zelf: u bent vanmiddag naar hier gekomen, met de auto, de trein, de fiets, wandelend – of een combinatie daarvan. U wist het misschien zelf niet, u zult het misschien niet eens geloven, maar daarvoor heeft u uw kennis-repertoire in ruime mate aangesproken: hoe een auto te besturen, de verkeersregels toe te passen, een treinkaartje te kopen, hoe over te steken – en misschien heeft u in de trein nog even plaats gemaakt voor een oudere dame. Zonder dat u het zich bewust was, heeft u een oneindig aantal betekenissen geïnterpreteerd en toegepast (verkeersborden) en normen (hoe zich te gedragen) en machtsverhoudingen (u heeft zich keurig gevoegd naar de instructies van de organisatie). En aan het geringe aantal pleisters en verbanden te zien, heeft u op juiste wijze gehandeld. U was, zoals dat heet: onbewust bekwaam...

Normaal gesproken! Want in de frontlijn volstaat deze vorm van routinematige reflectie niet (meer). Laat ik het zo zeggen: het is goed, noodzakelijk en nodig, dat professionals *outreaching* zijn, ‘erop af gaan’ en ‘present zijn’: in de achtertuintjes, de haarvaten van wijken en buurten en achter de voordeuren, om zo vroegtijdig te kunnen signaleren en proactief optreden.

Maar eenmaal in die tuintjes, achter die voordeur, in die haarvaten zien professionals zich gesteld voor allerlei morele en strategische dilemma's; situaties, waar ze niet altijd op zijn voorbereid – maar waar ze wel, ter plekke, solitair en liefst adequaat moeten optreden, op straffe van verlies van contact, positie, vertrouwen of gezag:

Toen ik het voorbeeld bedacht, wist ik nog niet van de ellende in het winkelcentrum in Alphen. Een jongerenwerker in een 'pracht-wijk' zit aan de keukentafel voor een gesprek met de moeder van een cliënt. Een lepeltje moet hij zelf maar even uit de aanrechtlade achter zich pakken. Tot zijn schrik treft hij daar een pistool. Ook zijn gastvrouw is zichtbaar in verlegenheid gebracht, maar doet er het zwijgen toe. Ook de jongerenwerker kan niks anders bedenken dan, zo goed en zo kwaad als dat gaat, te doen of er niets gebeurd is.

Terug op kantoor is de jongerenwerker nog altijd van zijn stuk. Zijn teamleider durft hij niet te informeren: die zal ongetwijfeld vinden dat aangifte gedaan moet worden, al was het maar omdat de ellende niet is te overzien, als het wapen ooit wordt gebruikt: in zekere zin is dan niet alleen de jongerenwerker medeplichtig, maar ook de instelling. Maar aangifte doen kan ook het einde betekenen van een zorgvuldig opgebouwde vertrouwensrelatie – en de zekerheid dat de jongere in kwestie volledig uit het hulpverleningscircuit zal verdwijnen en zijn carrière in de criminaliteit zal voortzetten.

Collega's uit het veld kennen ongetwijfeld hun eigen voorbeelden. Het punt dat ik hier wil maken: wat voor de mensen in hun wijk of doelgroep geldt, geldt *mutatis mutandis* ook voor de professionals zelf: hun handelen is voor hen evenzeer een *reflexieve prestatie* (geworden). In

de woorden van collega Geenen (ibid.): “(..) professionals kunnen niet meer *niet* reflecteren”: *no choice but to choose!*

Vertrouwen op de ‘automatische piloot’ – blind terugvallen op bestaande protocollen, procedures, methodieken en routines – is er niet meer bij. Steeds opnieuw moeten keuzes en stappen heroverwogen en verantwoord worden, steeds op basis van nieuwe kennis, inzichten, belangen en omstandigheden. Steeds komt het er op aan doortastend op te treden, met voortdurend in het achterhoofd dat de uitkomsten van dat optreden onzeker zijn, de legitimiteit niet vanzelfsprekend en de afbreukrisico’s aanzienlijk.

Om in dat hectische krachtenveld overeind te blijven, laat staan een betekenisvolle rol te vervullen dient de professional te beschikken over, en kunnen vertrouwen, op een voldoende ontwikkeld beoordelings-, inschattings-, reactie-, incasserings-, improvisatie- en doorzettingsvermogen; de balans weten te vinden tussen engagement en kritische distantie; een goed ontwikkeld *gevoel* hebben, maar ook weer niet al te *gevoelig* zijn voor bureaucratische logica; het conflict weten te mijden, maar als het niet anders kan, ook niet uit de weg te gaan; diplomatiek zijn, geduldig en in zekere zin visionair, maar tegelijkertijd ondernemend, concreet, taak-, zaak- en procesgericht. Over professionele duizendpoot gesproken...

Vaak zeggen professionals weliswaar het *gevoel* te hebben, dat ze op een goede manier in het werk staan, maar er is ook twijfel: doe ik het goed, doe ik het goede en doe ik het om het goede?!

De uitingsvorm en thema's verschillen misschien, maar die onzekerheid en de behoefte aan 'vastigheid' zie ik bij alle beroepsgroepen: bij de politie, in het onderwijs, in het welzijnswerk, in de zorg- en de hulpverlening.

In dat licht is het weliswaar interessant, maar als zodanig ontoereikend, om te blijven steken in vlamme betogen of verwijzingen naar, al dan niet *evidence based, good practices*, algemene recepten, of praktische handleidingen. Hoe concreet en overtuigend ze ook zijn, en hoeveel herkenning ze ook oproepen: vaak toch gaan over 'die ander'. Want *wéten* dat het anders *kan* of anders *moet*, is nog iets anders dan er daadwerkelijk naar handelen. Rokers of snoepers onder ons kunnen erover meepraten....

Een alternatief is om, samen met hen, letterlijk en figuurlijk woorden te geven aan waar zij voor gaan en waar ze voor staan: wat de voorwaarden zijn waaronder ze handelen, wat de (onbedoelde) gevolgen zijn en wat mogelijke handelingsalternatieven. Maar ook, en vooral, wat hun persoonlijke drijfveren zijn, hun overtuigingen, hun innerlijke weerstanden, hun onzekerheden, hun dilemma's, waar routines in de weg staan en wat leervragen zijn om tot ander/beter handelen, tot betere professionaliteit te komen. Kortom: *reflection on action*.

Ik zeg uitdrukkelijk: *samen* met hen, want *effectief reflecteren* doe je niet alleen. Ten eerste, hoe groot de behoefte ook is, vaak komt het er niet van, om het eigen werk spontaan (zelf)kritisch tegen het licht te houden. Dat kan zijn om praktische redenen: te moe, te druk, er *moet* al zoveel, het werk *is* al zo ingewikkeld en veeleisend.

Maar bovenal: reflectie bestaat bij de gratie van kritische tegenspraak, al is het maar omdat iedereen zo zijn of haar blinde vlekken heeft.

Hier ligt, dunkt mij, een belangrijke opdracht voor de organisatie, van waaruit de professional opereert. Maar in de praktijk blijkt dat toch ook niet vanzelfsprekend. Zeker, er wordt wat af gereflecteerd: tijdens team-overleg, functioneringsgesprekken, cursussen of teamdagen op de hei. Maar zover ik dat kan zien, zijn dat soort sessies bepaald niet altijd uitnodigingen, om zelfkritisch op het eigen functioneren te reflecteren: *kwetsbaar opstellen* betekent al snel *kwetsbaar worden!*

En als er al ruimte is, beperkt de reflectie zich tot het niveau van *single looping*. Hoe vaak mondt een gesprek, dat bedoeld is om zicht te krijgen op wat betrokkene beoogt, waar twijfels leven, onzekerheden en aarzelingen, niet uit in platte, concrete, praktische raadgevingen, oplossingen en instructies?

Diepgang komt er vaak pas aan te pas, als er iets aan de hand is of als het te laat is: professionals afhaken, ziek worden, opstandig, of zich terugtrekken en in een *professioneel isolement* terecht komen.

Het gaat vaak mis als een organisatie zelf moet bewegen, bij voorbeeld als de bureaucratische logica zich moet voegen naar veld- of situationele logica. Dan blijkt, in structuratietheoretische termen, hoe dwingend en onbuigzaam structuren binnen organisaties kunnen zijn. Enigszins simpel gezegd: de ezel kan zich nog zo bewust zijn van zijn ketting, daarmee is hij nog niet bevrijd.

Waar het ook vaak mis gaat is het onbegrip tussen leidinggevenden en uitvoerende professionals. Hartman en Tops wijzen op de ‘botsing tussen mensen: frontlijners hebben vaak een ander temperament, een andere psyche, een ander wereldbeeld en vakmanschap dan mensen in beleidsposities.

De kracht van ‘frontlijnwerkers’ in het veld (direct, ‘wat-je-ziet-heb-je’) blijkt nogal eens hun zwakte in hun contact met beleidsmensen: daar worden juist diplomatie en terughoudendheid verwacht.

Vaak leidt dat tot onbegrip en spanningen, die nog eens worden versterkt doordat – ik zeg wel eens: juist de beste – uitvoerenden nu eenmaal geen ‘pratens zijn’: uit bescheidenheid, of omdat wat ze doen voor hen zelf zo vanzelfsprekend is: veel kennis zit nu eenmaal ‘in hun vingers en harten’.

En daarmee kom ik bij een tweede aspect van *effectief reflecteren*. Alleen praten over het werk, de achterliggende motieven, intenties en twijfels, betekent, dat vaak alleen *boven water* komt wat professionals op dat moment in woorden kunnen uitdrukken. Belangrijke kennis – dat wat in hun alledaagse handelen besloten ligt, blijft *onder water*.

Alweer ruim een jaar geleden presenteerde de SP een (eigen) onderzoek, waaruit duidelijk werd dat politiemensen nog vaker worden bedreigd, dan algemeen werd aangenomen. Een aantal agenten werd gevraagd op TV hun ‘verhaal te doen’. Natuurlijk kwam de vraag een voorbeeld te geven. Hoewel iedereen wel kon aanvoelen dat het om een ernstig incident moest zijn gegaan, kwamen de agenten zelf niet verder dan in volstrekt ambtelijke, dus

tenenkrommende formuleringen – ‘geconfronteerd met’, ‘melding binnen rond zoveel honderd uur’, ‘ons met spoed naar plaats delict vervoegd’, ‘ter plaatse aangekomen’, ‘troffen daar situatie aan’ etc. – hun relaas te doen.

Met andere woorden: gesprekken voeren is belangrijk, maar niet voldoende. *Zicht krijgen op* wat professionals werkelijk weten, ervaren, vinden, willen en voelen, vereist *kennis van* hun praktische kennis. Dat kan alleen door met hen mee te gaan ‘het veld in’ en hen in hun alledaagse handelen te observeren en die observaties naar hen terug te koppelen en samen met hen te analyseren: *praktische kennis tot discursieve kennis* ‘op te tillen’.

Een dergelijke werkwijze biedt overigens niet alleen wederkerig inzicht, maar getuigt ook van ‘echte’ belangstelling. En dat is, zoals onder meer Tonkens terecht benadrukt, voor veel frontlijnwerkers meer waard dan ‘obligate dooddoeners’ dat zij onmisbaar zijn, de ‘*backbone*’ van de samenleving en de organisatie.

In zekere zin komt die benadering in de buurt bij wat wij vanuit de Kenniskring binnen de projecten doen – of zoals een teamleider enige tijd geleden dat formuleerde: “(..) eigenlijk doet [de onderzoeker JK], wat wij als teamleiders zelf zouden moeten doen: mee het veld in gaan, samen kijken hoe het zit en met elkaar nadenken hoe het verder moet. Daar zouden we zelf, als leidinggevenden, veel meer tijd voor moeten maken. Dat kost misschien tijd, maar die tijd verdient zich terug. En het is nog leerzaam ook”.

5. Het Lectoraat IV: punten aan de horizon

Ter afronding van mijn betoog, maar niet bepaald onbelangrijk, kom ik nu bij de vraag: wat betekent dit alles voor de inzet van het Lectoraat? Of, zoals een collega mij onlangs vroeg: “(..) wat heb jij straks, als je oud en grijs bent, vanuit jouw Lectoraat concreet bijgedragen aan het professionaliseren van de professionals in die rafelrand van jou?”

Laat ik mijn antwoord beginnen door mij reflexief, kwetsbaar op te stellen: dat antwoord is namelijk niet af. Ik hoop dat ik heb laten zien, dat het Lectoraat in elk geval goede mogelijkheden biedt, om kennis op te doen over een concreet veld, maar ook om, al onderzoekend, verbeteringen tot stand te brengen en de handelingscompetenties van betrokken professionals te vergroten.

Op die weg – de weg van (exemplarisch) handelingsonderzoek, de weg zoals wij die de workshops hebben gepresenteerd – wil ik doorgaan: projecten, zoals bij de politie in Amsterdam, Arnhem, Best, Eindhoven en 's-Hertogenbosch. En op de tippelzone, rond Buurtsignaal, bij MDA, bij de Veiligheidshuizen, bij de MOE-landers.

Projecten, waar we professionals ontmoeten: aan wie we kunnen leren en van wie we kunnen leren. Dat betekent dat u onderzoekers van de Kenniskring de komende jaren in de rafelrand van de samenleving zult blijven aantreffen, letterlijk en figuurlijk náást de professionals. Het is mooi om te zien, hoe niet alleen die professionals daarvan genieten en leren, maar ook de docenten die voor dat onderzoek getekend hebben.

De kennis en ervaringen die we opdoen, zijn van grote waarde voor het onderwijs aan onze aanstaande collega's, aan wie de samenleving steeds hogere eisen stelt. Het klinkt obligaats: ze worden steeds meer op hun eigen competenties teruggeworpen, maar het is wel het basiskernmerk van de hedendaagse risicosamenleving. Heten daar op voorbereiden, stelt hoge eisen aan het onderwijs – aan ons, docenten en van het HBO. Collegelid van Kalmthout heeft daar belangrijke dingen over gezegd.

Overigens zullen we ook vanuit *didactisch* (!) perspectief een antwoord moeten vinden op de feitelijk bestaande spanning tussen wat *kan* en wat *moet*. Wat ik bedoel is dit: onze studenten zijn jong, ontwikkelingspsychologisch gezien wellicht (nog) niet altijd toe aan hogere reflectie. Bovendien zijn velen echte kinderen van deze tijd en dus, wat zo mooi heet, trouw aan het ideaal van de eigen authenticiteit en 'de ethiek, gericht op de plicht jegens zichzelf, als logisch resultaat van evoluerend burgerschap'.

Tegelijkertijd verlangen we een reflexieve, interdisciplinaire, brede beroepshouding, als voorwaarde om, zoals ik hiervoor betoogde, in het professionele krachtenveld overeind te blijven. De oplossing hoe daar vanuit het Lectoraat mee vorm en inhoud aan te geven blijf ik nog even schuldig. Maar het is mijn vaste voornemen daar de komende tijd met collega lectoren, docenten en studenten mijn bijdrage aan te leveren.

Meer dan interessant is wat mij betreft ook het voornemen binnen de opleiding IV om (exemplarisch) handelingsonderzoek als *leading principle* integraal mee te nemen binnen het totale onderwijscurriculum – vanuit het idee dat die manier van onderzoek doen en reflexiviteit nauw met elkaar verweven zijn.

Intussen zal ik studenten blijven meenemen naar de uithoeken van de samenleving, hen *life* te confronteren met de problemen en laten zien hoe de professionals daarin tobben en laveren.

Ik zal collega-docenten blijven verwelkomen en voor zover nodig aanmoedigen om met me mee het veld in te gaan, en van daaruit, samen met hen proberen tot onderwijsinhouden te komen.

Het is goed dat docenten zich spontaan melden om te participeren: in grotere onderzoeksprojecten, maar ook als het gaat om kortstondige, eenmalige activiteiten. Die ‘snuffelstages’ leggen nauwelijks beslag op hun (onderwijs)tijd en bieden toch functionele uitstapjes. Ik waarschuw maar vast: ik zal ze blijven ronselen.

Dit alles steeds met als voornaamste doel: onze aanstaande collega’s in te leiden en voor te bereiden op dat spannende, complexe, risicovolle vak. Dat acht ik een van de kerntaken van mijn (afgeleide) Lectoraat, de reflexieve professional.

Het lectoraat is ook wat mij betreft principieel dienstbaar aan, dus ondergeschikt aan het beroepsonderwijs. Dat is wat mij betreft allesbehalve een afscheid van wetenschap, maar wel een relativering ervan. In (exemplarisch) handelingsonderzoek raakt wetenschappelijk onderzoek

in elk geval “(..) zijn voorname imago kwijt. Daarin ploetert de onderzoeker, al dan niet vrolijk, voort onder zijn mede taalgebruikers, waarvan hij zich slechts onderscheidt doordat hij de taak heeft en de middelen om wat langer en zo mogelijk wat beter over problemen na te denken en er empirisch materiaal voor te verzamelen”...

6. Uitleiding

Dames en heren. Toen Hans Moors mij, intussen alweer bijna twee jaar geleden, vroeg of ik hem wilde opvolgen als Lector Integrale Veiligheid, kon hij, net zomin als ikzelf, bevroeden dat ineens allerlei lijnen in mijn professionele leven zo mooi zouden samenkomen.

Het mooiste is misschien wel, dat ik dat mag doen samen met anderen: mensen die ik twee jaar geleden nog niet kende, maar die me intussen zeer lief zijn geworden. Deze lezing biedt me de mogelijkheid hen daarvoor publiekelijk te danken. Zonder iemand tekort te willen doen, wil ik een aantal persoonlijk noemen.

Om te beginnen ben ik het College van Bestuur dankbaar voor mijn benoeming. Van meet af aan ervaar ik het vertrouwen en de persoonlijke steun van Frans van Kalmthout bij mijn pogingen mijn Lectoraat richting en vorm te geven. En Marja: jij hoeft mij na vandaag niet meer te vragen waarom ik mijn keten niet draag... Dank ook aan Nanske Wilholt en Jo Timmermans voor hun waardevolle adviezen en support in aanloop naar vandaag.

Ik dank mijn hoog- en zeergeleerde collega lectoren, buiten, maar vooral ook binnen het Expertisecentrum, Bas Vogelvang, Emile Kolthoff, en 'met terugwerkende kracht', Ben Rovers en Hans Moors voor de wijze waarop zij mij in hun midden hebben opgenomen. Ik hoop en vertrouw op een zelfde relatie met Hans Werdmölder, Sietske Dijkstra, Willem de Lange en Arend Geul.

Dank ook aan de directeuren van de Academies waar ik aan verbonden ben en waar ik me aan verbonden voel: Ine van Zon, Tonnie Huijbers, Gerard Hupperetz, Harrie de Werd en, in het bijzonder, Jos de Kort: wij kwamen bijna op hetzelfde moment bij 'Avans binnen', en vanaf het eerste moment ontwikkelde zich een band, die professionele vriendschap overstijgt en die ik zeer koester.

En dank aan de opleidingscoördinatoren Ad Teeuwen, André Walraven, Bert Bambach, Ellen ter Horst, Kees Roelofs en Kitty Pardoel. Ik zie uit naar de beloofde promotievoorstellen.

Dank ook aan Lisette Klaassen, Rolinka Plug, Carina Klerx en Jack Bergman voor de wijze waarop zij mij ondersteunen en stimuleren, maar mij tegelijkertijd, in mijn ongebreidelde neiging tot chaos, steeds weer in het gareel en terug op aarde weten te brengen. Onmisbaar zijn jullie.

Dank ook aan alle partners in het veld, opdrachtgevers en medeonderzoekers: bij de politie, de veiligheidshuizen, de tippelzone, buurtsignaal, MOE-landers, vrijplaatsen, en al die andere projecten voor hun betrokkenheid. Eén persoon wil ik hier in het bijzonder noemen: Piet Tondeur, aan wie ik meer te danken heb dan hij zelf ongetwijfeld ooit zal beseffen.

En niet te vergeten: dank aan Chris Veldhuysen, Marie José Geenen, Sophia van Hattum en natuurlijk mijn maatje Joukje, voor alle hulp en meedenken. Jullie waren er steeds, onvermoeibaar en onvoorwaardelijk. En ik beloof jullie: we gaan door met denken!

Natuurlijk ook dank aan u, dames en heren, dat u mij de eer verschafte u korte tijd in mijn verslaving te laten delen.

Hopelijk heb ik iets reflexiefs in u wakker gemaakt. Kwaad kan dat nooit. En aan de studenten, hier aanwezig, zou ik willen zeggen: mooi, fijn, vereerd dat jullie er waren, want hoewel wij dat wel eens lijken te vergeten: uiteindelijk gaat het om jullie!

Tenslotte, *last but certainly not least*, dank aan alle collega's van mijn Kenniskring. Door jullie voel ik mij in een rol, die ik zo herken bij mijn eigen hoogleraar: de rijpere tobberaar, de stuwende kracht, die kennis, ervaring en enthousiasme deelde en overdroeg, maar op zijn beurt zo kon genieten van het enthousiasme en leergierigheid die hij terugkreeg. Aan hem draag ik deze rede op.

Ik heb gezegd.